

معناشناسی «هدایت» با تأکید بر روش‌های آن در قرآن کریم

شهبین سیمیاری*

تاریخ دریافت: ۹۶/۷/۱۹

علی قائمی امیری**

تاریخ پذیرش: ۹۶/۱۱/۱۵

محمد آرمند***

چکیده

هدف اساسی پژوهش، تحلیل نقش هدایتی کتاب آسمانی مسلمین قرآن کریم و تبیین بهره‌مندی از تعالیم رهایی‌بخش آن در زمینه "هدایت" است. روش این پژوهش تحلیلی و استنباطی و جمع‌آوری اطلاعات، کتابخانه‌ای و با فیش برداری می‌باشد. جامعه تحلیلی، تمام اسنادی است- دست اول و دست دوم- که درباره قرآن کتاب "هدایت" در دسترس می‌باشد. نمونه تحلیلی، شامل روایات معصومین و کتب تفسیر قرآن کریم در زمینه "هدایت" خواهد بود. روش نمونه‌گیری در این مطالعه هدفمند و بر اساس هدف تحقیق است. در این مقاله ابتدا مفهوم لغوی هدایت از کتاب‌های لغت و معنای اصطلاحی آن از تفاسیر و شرح‌ها استخراج شده است و سپس به بیان شرح و تفسیر آیات هدایتی قرآن کریم در حد بضاعت پرداخته شده است. یافته‌ها نشان می‌دهد که قرآن در مسیر هدایت انسان "تبیان کل شیء" بوده و برای تکامل و تربیت فرد و جامعه در همه جنبه‌های معنوی و مادی رهنمود و دستورالعمل دارد. با جست‌وجو در آیات الهی، درمی‌یابیم که هدایت‌پذیری و هدایت‌ناپذیری در شکل‌ها و نام‌های مختلف و با ویژگی‌های گوناگون در قرآن مطرح شده که هر یک مستعد هرگونه کمال یا سقوطی برای انسان است.

کلیدواژگان: هدایت الهی، معارف قرآنی، انسان، هدایت‌پاداشی.

* دانشجوی دکتری فلسفه تعلیم و تربیت، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

shahin.simiyari@gmail.com

** عضو هیأت علمی دانشکده علوم انسانی و اجتماعی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران (استاد).

alighaemiamiri@gmail.com

*** عضو هیأت علمی دانشکده علوم انسانی و اجتماعی، دانشگاه علوم تحقیقات، تهران، ایران (استادیار).

mohammadarmand@yahoo.com

مقدمه

هدایتگری قرآن یکی از مباحث مهم دین پژوهی به‌ویژه در علوم قرآنی می‌باشد. هدایت در کلام الهی مورد توجه مفسران و قرآن‌پژوهان از گذشته تا کنون بوده است. هدف از نوشتن این مقاله بازکاوی هدایتگری قرآن و کامل بودن آن در همه زمینه‌های مرتبط با هدایت می‌باشد که این بازکاوی با مراجعه به کتاب عظیم و انسان‌ساز و هدایتگر قرآن کریم و روایات معصومین و کتب تفسیر بوده است.

هدایت از اصیل‌ترین مفاهیم زندگی به‌ویژه در اهداف و شیوه حیات بشری است. در این موضوع با عبارت‌ها و عناوین مشابه و نزدیک به هم کار تحقیقی فراوانی انجام گرفته است اما به علت گستردگی دامنه موضوع و مباحث متعدد معرفتی، کلامی و اخلاقی فراوانی که بر آن متفرع می‌شود، و نیز موضوعیت هدایت انسان در ارسال رسولان و انزال کتاب‌های آسمانی و با توجه به ظرفیت بسیار بالای قرآن کریم در استنباط معارف مورد نیاز بشری، کار پژوهشی زیادی در اقیانوس بیکران کتاب الهی لازم می‌باشد تا در معرض مطالعه علاقه‌مندان به معارف و حیانی قرار بگیرد.

یکی از شیوه‌های مطالعه در قرآن کریم و آیات الهی تدبر می‌باشد. "تدبر" به معنای «با اندیشه پی‌کاری رفتن و تأمل در آیه پس از آیه دیگر است» (تاج‌دینی، ۱۳۸۱: ۱۳۴). جهت مفهوم‌شناسی هدایت به بیان معنای لغوی و اصطلاحی هدایت پرداختیم و به سراغ واژه "هدی" رفته و بر اساس شمارشی که از روی کتاب «المعجم المفهرس» انجام گرفت، مشخص شد که ماده "هدی" و مشتقات آن ۳۰۸ بار در ۲۶۱ آیه از قرآن کریم آمده است، از این تعداد ۸۵ بار "لفظ هدی"، ۲۸ بار به شکل اسم و بقیه به صورت فعل آمده و لفظ "هدایت" نیامده است.

قرآن کریم کتاب هدایت و برای تربیت انسان فرود آمده است آنجا که قرآن خود را با همین مبنا معرفی می‌کند: ﴿ذَلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ﴾ (بقره/۲). قرآن کریم بیان خود را از عنصر هدایت که همان عنصر جهت‌دهنده حرکت آدمی به سوی کمال شایسته اوست آغاز می‌کند و برای مجموعه رخداد‌های تاریخی که ناهمواری‌های زندگی مردمان و جامعه‌ها تلقی می‌شود، اهدافی واقعی را برمی‌گزیند. این اهداف، کلیدهای ورود به دروازه‌های گسترده علوم و معارفی به شمار می‌آیند که در خدمت حرکت

تکاملی و تربیتی انسان، از کارایی برخوردارند. پیامبر اکرم به روشنی از عظمت قرآن یاد کرد و به تبیین نقش هدایتگری آن در زندگی و ارزش و اهمیت پایبندی کامل به آن پرداخت. آنجا که فرموده‌اند: «مردم! شما در خانه آرامش و آسایش به سر می‌برید و شتابان در حال سفرید، شب و روز و خورشید و ماه را ملاحظه کرده‌اید که هر جدیدی را محو و نابود و هر دوری را نزدیک می‌گردانند و هر بیم و امیدی را با خود می‌آورند. بنابراین برای دوری سفر، توشه بگیرید، دنیا جایگاه بلا و گرفتاری و جدایی است، هرگاه گرفتاری‌ها و مشکلات مانند پاره‌های شب تاریک به شما رو آورد، به قرآن متوسل شوید، زیرا قرآن شفاعت کننده و شفاعت پذیرفته شده و صادق و مصدق است. هر کس قرآن را پیش روی خویش قرار دهد، او را به بهشت رهنمون می‌شود و آن کس که آن را پشت سر افکند به دوزخش براند و هر کس آن را راهنمای خویش گرداند، به راه راست هدایتش کند. در قرآن شرح و توضیح همه چیز آمده است، قرآن فصل الخطاب بوده و شوخی و مزاح نیست، دارای ظاهر و باطن است، ظاهرش همه حکم خدا و باطنش علم الهی است، ظاهرش زیبا و باطنش عمیق و ژرف است، از حقایق و اصولی برخوردار است که هر یک از آن‌ها حقایقی دارد، عجایبش قابل شمارش نیست و شگفتی‌هایش فرسوده نگردد مشعل هدایت و نور و روشنایی حکمت است و برای کسی که در پی شناختن صفات [الهی] برآید راهنمای معرفت و شناخت است (متقی هندی، ۱۹۷۵: ۲۸۸ / حدیث ۴۰۲۷).

پیشینه پژوهش

اگرچه بزرگ‌ترین استناد علمی و پژوهشی، پژوهش حاضر کتاب آسمانی قرآن کریم، روایات معصومین، تفاسیر قرآنی، کتاب‌هایی چون «بحار الأنوار»، «وسائل الشیعه»، «الکافی»، «التهذیب»، «الاستبصار» و دیگر کتاب‌ها و منابع قرآن حدیثی می‌باشد. در موضوع هدایت، کتاب‌ها، پژوهش‌ها، پایان نامه‌ها و مقالات زیادی نوشته شده است. کتب ارزشمند تفسیری به ویژه تفسیرهای موضوعی قرآن از جمله «هدایت در قرآن»/استاد جوادی آملی، «پیام قرآن» آیت الله مکارم شیرازی، «منشور جاوید» آیت الله سبحانی و سلسله مباحث تفسیر قیم «المیزان» ذیل آیات مربوط به هدایت و مقالات پرمایه در

مجلات علمی و پژوهشی ویژه تفسیر و علوم قرآنی اشاره نمود. با نگاهی به پژوهش‌های انجام‌شده در این باب می‌توان به چند مورد به اختصار اشاره نمود.

حسینی (۱۳۹۲) در مطالعه خود موضوع «هدایت و ضلالت از منظر حکمت متعالیه و کلام امامیه و تطبیق آن با آیات و روایات» را مورد بررسی قرار داده است. این پژوهش بر اساس روش اسنادی با اتکا بر فن مطالعات کتابخانه‌ای و رایانه‌ای به گردآوری اطلاعات و ایده‌ها پرداخته است. در شش فصل تنظیم گردیده، پس از بیان کلیات پژوهش در فصل اول، در فصل دوم به معانی هدایت و ضلالت در کتب تفسیری، فلسفی و کلامی پرداخته است. در فصل سوم به اقسام و مراتب هدایت از دیدگاه حکمای حکمت متعالیه و متکلمین شیعه پرداخته و به انطباق این دیدگاه‌ها بر آیات قرآن تصریح گردیده است. در فصل چهارم عوامل و موانع هدایت را تشریح نموده و در فصل پنجم به ویژگی‌های مهتدین و مضلین اختصاص داده است و در نهایت در فصل ششم نحوه قابلیت خداوند و اختیار انسان در هدایت و ضلالت را تبیین نموده است. پژوهشگر پس از بررسی موارد فوق به این نتیجه رهنمون شده است که اعتقادات و اعمال بر طبق تعالیم و حیانی مشمول هدایت قرار می‌گیرند و تبعیت از هوای نفس و جهل سبب گمراهی انسان می‌گردد.

عشریه (۱۳۹۰) در مطالعه خود «بررسی همه‌جانبه حقیقت هدایت و اقسام آن در قرآن مجید» را مورد پژوهش قرار داده است. این مقاله مبتنی بر روش نقلی و حیانی است که از منابع کتابخانه‌ای و نوشتاری و نیز نرم‌افزارهای علوم اسلامی بهره برده است و اصلی‌ترین منبع را قرآن کریم و کاوش در تفاسیر معرفی نموده است. پژوهشگر به نتایج ذیل در این پژوهش دست یافته است: الف) از دیدگاه قرآن کریم انسان موجودی مختار با ویژگی‌های ممتاز نسبت به دیگر هستی است. ب) بهترین عامل برای راهیابی به هدایت و رستگاری، به دیده قرآن مجید تعقل و تفکر در هستی و عالم خلقت است. ج) قرآن کریم آنچه را در جهت هدایت و رستگاری انسان نیاز بود بایمانی نیکو و زیباترین و مؤثرترین شیوه بیان کرده تا انسان را به اوج قله‌های نور و کمال هدایت نماید. د) قرآن مجید فطرت، عقل، قلب و روح و نفس و لب را به عنوان ابزار هدایت آورده است. قاسمی (۱۳۹۳) در مطالعه خود «مفهوم شناسی، هدایت و ضرورت آن از دیدگاه قرآن

کریم» را مورد بررسی قرار داده است. تحقیق به روش توصیفی و کتابخانه‌ای با بررسی اسناد و مدارک صورت پذیرفته و بررسی مفهوم هدایت و ضرورت آن در دیدگاه خاص قرآن مورد تأکید این پژوهش بوده است. با توجه به آیات قرآن کریم اقسام مختلف هدایت و مصادیق آن را بیان نموده و در نهایت به ضرورت هدایت تکوینی و تشریحی از دیدگاه قرآن مجید پرداخته است.

جعفرزاده کوچکی (۱۳۹۴) مقاله‌ای تحت عنوان «قلب‌های هدایت‌پذیر و هدایت‌ناپذیر از دیدگاه قرآن (با تأکید بر نقش مدیران در هدایت و اصلاح رفتار کارکنان در سازمان‌ها)» نگاشته است. این پژوهش از نوع کاربردی و مسأله محور و روش جمع آوری اطلاعات، کتابخانه‌ای و با فیش برداری بوده، تحقیق به جهت ماهیت توصیفی و از نظر اعتبار و موضوع تحقیق دینی است. این مقاله در صدد برآمده است با نگاه به آیات مصحف قرآن کریم، کاربرد قلب و پذیرش هدایت الهی توسط آن را در قرآن بررسی نماید و بیان نموده است که: از جمله مدخل‌های دریافت و درک انوار الهی قلب یا همان دل است که خدای متعال چنان گنجایش و ظرفیت بالقوه‌ای در آن قرار داده است که مخزن معارف بی‌انتهای جهان هستی باشد. پژوهش نامبرده بیان می‌نماید که با مراجعه به آیات الهی و تفاسیر، قلب‌های مؤمن و هدایت‌پذیر و نیز قلب‌های کافر و هدایت‌ناپذیر، هر کدام با صفاتی معین و مشخص در سایه رفتار آدمی است که شکل می‌گیرد و به اوج کمال یا ذلت و خواری می‌رسد و همچنین اشاره نموده است که در محیط‌های سازمانی، مدیران و برنامه‌ریزان باید به منظور رشد و تعالی و کرامت انسانی کارکنان بسترسازی و با توجه به نقش مدیران در هدایت و اصلاح رفتار کارکنان در سازمان‌ها، نسبت به این مهم برنامه‌ریزی کنند.

مفهوم‌شناسی: تعاریف لغوی و اصطلاحی

معنای لغوی هدایت: هدایت در لغت به معنای ارشاد و راهنمایی از روی لطف و خیرخواهی است (قرشی، ۱۳۵۲، ج ۷: ۱۴۵). صاحب «مجمع البحرین» می‌گوید: «هدایت در لغت به معنای ارشاد و دلالت بر شیء است» (الطریحی، ۱۳۶۷، ج ۴: ۴۱۴). *راغب صفهانی* درباره معنی هدی می‌گوید: «هدی در لغت به معنای دلالت و راهنمایی از روی

لطف است» (راغب اصفهانی، ۱۳۶۲: ۵۳۸). درباره معنی هدایت در «معجم مقاییس اللغة» و در «معجم الوسیط» آمده: «هدایت، عبارت از راهنمایی از روی لطف است، به گونه‌ای که رساننده به مطلوب و مقصود باشد» (انیس و همکاران، ۱۳۹۲، ج ۲: ۹۸۸؛ ابن فارس، ۱۴۰۴، ج ۶: ۴۲).

همچنین درباره معنی لغوی هدایت، گفته شده: «هدایت، یعنی به نرمی کسی را به خواسته‌اش راهنمایی کردن» (خلیل جر، ۱۳۶۵، ج ۲: ۲۱۱۵). صاحب «تبیان» نیز هدایت را به معنی راهنمایی به راه رشد می‌داند (الطوسی، ۱۴۰۰، ج ۱: ۴۱). در تفسیر «المحقق» درباره معنای لغوی هدایت چنین آمده: «هدایت در لغت به معنی راهنمایی کردن است و هدی، هدی و هدیه، مصدر هدی- یهدی است که به معنی ارشاد و ضد گمراهی است و به معنای دلالت، دعوت، بیان و تعریف نیز می‌آید» (محقق، ۱۳۳۰، ج ۱: ۳۷۴ و میبیدی، بی تا، ۱۷: ۱).

هدایت از ماده "هدی" به معنای رشاد و هدایت یافتن، بیان و راهنمایی و ضد گمراهی است. همچنین عبارت از راهنمایی است به آنچه ما را به مطلوب می‌رساند و یا پیمودن راهی است که به مطلوب می‌رساند (ابن عبّاد، ۱۴۱۱، ج ۴: ۴۳). هدایت از ماده «دی» به معنای ارشاد، راهنمایی و شناساندن است (الجوهری، ۱۴۰۷ هـ، ج ۶: ۲۵۳۳). هدایت، اصطلاح کلامی و عرفانی است به معنای راهنمایی و نشان دادن راه خیر و صواب (سجادی، ۱۳۶۴، ج ۴: ۶۲۲). معنای اصطلاحی هدایت: عبارت است از دلالت به سوی حق و ارائه طریق و ارشاد به سوی حقیقت چنانکه قرآن کریم، در آیات زیر همین معنا را بیان می‌فرماید: ﴿إِنَّ عَلَيْنَا لَلْهُدَىٰ﴾ (لیل/۱۲)، ﴿وَإِنَّكَ لَتَهْدِي إِلَىٰ صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ﴾ (شوری/۵۲)، ﴿إِنَّ هَذَا الْقُرْآنَ يَهْدِي لِلَّتِي هِيَ أَقْوَمُ﴾ (اسراء/۹)، ﴿قُلِ اللَّهُ يَهْدِي لِلْحَقِّ﴾ (یونس/۳۵) (الطریحی، ۱۳۶۷، ج ۴: ۴۱۵). صاحب «کشاف» نیز درباره معنای اصطلاحی هدایت می‌گوید: هدایت عبارت است از ارائه طریق و افاضه قوایی که شخص بتواند به وسیله آن، مصالح خود را دریابد و یا عبارت است از نصب ادله‌ای که به وسیله آن حق را از ناحق جدا کند و با ارسال رسل و انزال کتب باشد چنانکه خداوند می‌فرماید: ﴿وَجَعَلْنَا مِنْهُمْ أُمَّةً يَهْتَدُونَ بِأَمْرِنَا﴾ (سجده/۲۴) و یا کشف سرائر از دل‌ها باشد که مخصوص انبیاء و اولیاء است، چنانکه می‌فرماید: ﴿لَتَهْدِيَهُمْ لِسَانَنَا﴾ (عنکبوت/۶۹) (انصاری، ۱۳۸۹، ج ۲: ۲).

۱۵۴۰). ملاصدرا در مقام بیان معنی هدایت گوید: «فالخلق هو اعطاء الكمال الاول والهداية هي افادة كمال الثاني»: آفرینش موجودات، اعطای کمال اول است و هدایت، عبارت از اعطای کمال دوم به موجودات، زیرا خداوند، ابتدا بندگان را آفرید سپس آن‌ها را به راه درست و طریق سعادت، هدایت نمود، چنانکه می‌فرماید: ﴿رَبُّنَا الَّذِي أَعْطَى كُلَّ شَيْءٍ خَلْقَهُ ثُمَّ هَدَى﴾ (طه/۵۰). بالجمله "هدایت" عبارت از سوق دادن اشیاء است به طرف کمال و کمال دوم، کمالی است که موجودات در اصل وجود، نیازی بدان ندارند و در بقاء احتیاجی بدان ندارند (شیرازی، ۱۳۶۱، ج ۳: ۸۲).

و هدایت عبارت است از راهنمایی و جهت‌دهی فردی به سوی مقصد که انبیاء الهی یا جانشینان بر حق او عهده‌دار آن بوده‌اند و در عصر ما هر پدر و مادری هادی و راهنمای فرزند است. هر معلمی هادی و جهت‌دهنده شاگردانش است. بنابراین هدایت، شناختن درست و صحیح هدف، انتخاب راه و طریق صحیح برای رسیدن به هدف و پایداری در مسیر است و هدایت در عام‌ترین معنای خود شامل همه مخلوقات خداوند می‌گردد (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱: ۲۹). هدایت به مفهوم حکم و اراده خدا: این نوع هدایت تعلق به اراده خداوند دارد: ﴿وَمَنْ يَهْدِ اللَّهُ فَعَلَى الْمُهْتَدِ وَمَنْ يُضِلِّ فَلَنْ تَجِدَ لَهُمْ أَوْلِيَاءَ مِنْ دُونِهِ﴾ (اسراء/۹۷): «هر کس را خدا هدایت کند، هدایت یافته واقعی است و هر کس را گمراه سازد، هادیان و سرپرستانی غیر خدا برای او نخواهی یافت»، این نوع هدایت اختصاص به اهل ایمان دارد. «علامه طبرسی، ترجمه مترجمان، ۱۳۶۰، ج ۱: ۱۶۸).

هدایت به مفهوم رسیدن به واقع: هدایت به این مفهوم، رسیدن به هدف و واقع است چنانچه قرآن می‌فرماید: ﴿إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ يَهْدِيهِمْ رَبُّهُمْ بِإِيمَانِهِمْ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهِمُ الْأَنْهَارُ فِي جَنَّاتِ النَّعِيمِ﴾ (یونس/۹): «کسانی که ایمان آوردند و کارهای شایسته انجام دادند، پروردگارش آن‌ها را در پرتو ایمان‌شان هدایت می‌کند، از زیر قصرهای آن‌ها در باغ‌های بهشت، نه‌رهایی جاری است، اینگونه هدایت مختص به مؤمنین است».

روش پژوهش

روش پژوهش در این مقاله، کتابخانه‌ای با شیوه توصیفی - استنباطی - تحلیلی است. بر این اساس به منابع اصلی اسلامی و اسناد مورد اعتماد دین مبین اسلام، از جمله

کتاب عظیم الشان قرآن کریم و کتب مرتبط با سنت را تا حدود امکان مورد بررسی قرار دادیم و پس از مطالعه و استخراج مطالب مرتبط با پژوهش، از آن‌ها فیش‌برداری نموده و مجموعه فیش‌ها دسته‌بندی شده و به بررسی استنباطی پرداخته شد و در بحث کلی و تفسیری به شیوه کتابخانه‌ای و اسنادی بوده است. روش پژوهش حاضر مبنی بر هدف: از نوع پژوهش‌های بنیادی- کاربردی است. بنیادی از آن لحاظ که به استخراج و کشف ابعاد مختلف هدایت برای انسان می‌پردازد؛ و کاربردی است از آن لحاظ که راهکارهایی را برای هدایت بهتر و شایسته‌تر در اختیار دست‌اندرکاران تعلیم و تربیت قرار می‌دهد. ۲. زمان گردآوری داده‌ها: پاسخ به مسأله مربوط به زمان حال است. ۳: بر اساس نوع و ماهیت داده‌های پژوهش: از نوع تحقیق کیفی است. ۴: بر اساس خصوصیات موضوع: توصیفی- تبیینی است. ۵. بر اساس معیار ترکیبی: تعمیم‌پذیری نتایج و نقش پژوهشگر در گردآوری داده‌ها است. ۶. بر اساس طبقه‌بندی‌های چهارگانه (آزمایشی، پیمایشی، میدانی و اسنادی): از نوع میدانی و اسنادی است. ۷. بر اساس طبقه‌بندی‌های نه‌گانه روش‌های تحقیق (تحقیق انفعالی، تحلیل محتوا، تاریخی، غیر انفعالی، تحلیل مجدد داده‌ها و ...): روش تحلیل محتوا است. ۸. بر اساس انواع چهارچوب‌های پژوهشی: نظری- پنداشتی است. ۹. بر اساس روش‌شناسی‌ها: روش‌شناسی تفسیر قرآن کریم است که هدف از کاربست آن رسیدن به معنا و مقصود آیات کریمه قرآن کریم در پژوهش مورد نظر است که این روش دارای قواعد و سیستم و تفکیک آن از سلايق و ذوقیات اشخاص بوده و به منظور تبیین بهتر مؤلفه‌ها و تنظیم، تدقین، تنقیح و سازمان‌دهی از روش تفسیر قرآن به قرآن- روش تفسیر قرآن با روایات- روش تفسیر ادبی- اجتهادی می‌باشد که با بهره‌مندی از دانش و تجارب علمی استاد دکتر علی قائمی/میری بهره‌جسته‌ام. البته لازم به ذکر است بیان نمایم در مطالعه آیات و روایات به جنبه الگویی بودن آنان توجه شده و همچنین به بهره‌مندی از روش تفسیری نیز التفات شده است.

یافته‌های پژوهش

کتاب بزرگ آسمانی، سرمایه عظیم و بزرگ و موهبتی است بی‌نظیر که در اختیار مسلمانان قرار داده شده است. برنامه‌ای جاودانه که اگر در زندگی انسان‌ها پیاده شود

دنیایی آباد، آزاد، امن و سرشار از معنویت خواهد ساخت. این حقیقتی است که حتی دیگران هم به آن معترف‌اند و معتقدند اگر مسلمانان این قرآن و معارف را زنده می‌کردند و به فرمان‌های آن گردن می‌نهادند، آنچنان نیرومند و پیشرفته بودند که هیچ کس نمی‌توانست سلطه خود را بر آن‌ها بیفکند. عدم اتکا به غیر الله، عدم خضوع و تسلیم در برابر غیر او و بالأخره گام نهادن در صراط مستقیم که نه انحراف در آن است، نه به‌افراط و نه به‌تفریط، نه گمراهی در آن است و نه خشم و غضب پروردگار، این‌ها مجموعه‌ای را تشکیل می‌دهند که پیاده شدنش در روح انسان برای ساختن و پرورش یک شخصیت والا و تکامل‌یافته کافی است.

- قرآن کریم خود را هدایت‌کننده مردم و رهنمای اقشار مختلفی چون مسلمانان، مؤمنان، پرهیزکاران و نیکوکاران معرفی می‌کند.

- قرآن، ارکان، لوازم و راه‌های هدایت الهی را روشن ساخته، از سویی به بیان علل آن‌ها پرداخته و از سوی دیگر از نتایج ثمرات آن‌ها پرده برداشته است.

- هدایت انسان به سوی استوارترین روش اخلاق و زندگی و بهترین آیین عبودیت و تعلیم و تربیت انسان در جهت رشد و کمال و سعادت دنیا و آخرت هدف اساسی نزول قرآن کریم است. چنانکه در آیات قرآنی اسراء/۹، جن/۲، احقاف/۴۶ و رهنمودهای معصومان و گفتارهای صحابه و تابعین فراوان بر آن تأکید شده است.

- قرآن بر اساس فطرت و طبیعت انسان برنامه‌ای واقع‌گرایانه و کامل ارائه داده و می‌دهد و در همه مسائل انسانی به ارائه نظر می‌پردازد و در طول قرن‌های متمادی، انسان‌های بزرگی را تربیت نموده است که همچون ستاره‌هایی پرفروغ در جوامع بشری درخشیده و به زندگی انسان‌ها معنا و مفهوم بخشیده‌اند. قرآن کریم هنگام نصیحت و اندرز انسان‌ها، تنها به بیان موضوعات تئوری و ذهنی نمی‌پردازد، بلکه با ارائه نمونه‌های عینی در جامعه، صداقت و صراحت خود را به اثبات می‌رساند.

- قرآن بیانگر همه‌چیز است (تبیان کل شیء)؛ قرآن که کتاب تربیت و انسان‌سازی است برای تکامل فرد و جامعه در همه جنبه‌های معنوی و مادی نازل شده است، قرآن دعوت کلی به کسب همه علوم و دانش‌ها کرده که همه دانش‌های یادشده و غیر آن در این دعوت کلی جمع است. گاهی انگشت روی جزئیات مسائل گذارده و تمام

ریزه کاری‌ها را بیان می‌کند (مانند احکام نوشتن قراردادهای تجارتي و اسناد بدهکاری که در طولانی‌ترین آیه قرآن یعنی آیه ۲۸۲ سوره بقره طی ۱۸ حکم بیان شده است). گاهی مسائل حیاتی انسان را به صورت کلی و کلی‌تر مطرح می‌کند مانند آیه ﴿إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ وَإِيتَاءِ ذِي الْقُرْبَىٰ وَيَنْهَىٰ عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ وَالْبَغْيِ﴾: «خداوند فرمان به عدل و احسان و بخشش به نزدیکان می‌دهد و شما را از هرگونه زشتی و منکر و ستم نهی می‌کند». حتی فروع دستورهای کلی را نیز بلا تکلیف نگذارده و مجرای که باید از آن مجرا این برنامه‌ها تبیین شود بیان کرده و می‌گوید: ﴿وَمَا آتَاكُمُ الرَّسُولُ فَخُذُوهُ وَمَا نَهَاكُمْ عَنْهُ فَانْتَهُوا﴾ (حشر/۷): «آنچه پیامبر به شما دستور می‌دهد اجرا کنید و از آنچه شما را از آن نهی می‌کند بازایستید».

هدایت قرآنی، مفهوم‌شناسی هدایت قرآنی

هدایت، از ماده "هدی" به معنای ارشاد، راهنمایی و شناساندن است (الجوهری، ۱۴۰۷ هـ ج ۶: ۲۵۳۳). برای هدایت و مشتقات آن در قرآن کریم، وجوه و معانی مختلف بیان گردیده که برای پی بردن به معانی مزبور به ذکر آن‌ها می‌پردازیم:

جدول شماره ۱: مفهوم‌شناسی هدایت از دیدگاه قرآن (مفهوم‌شناسی هدایت قرآنی)

ترجمه آیه	شاهد قرآنی	شماره سوره و آیه مبارکه	وجوه (مفهوم) هدی به معنای:
و مردم را باز نداشت از اینکه ایمان آورند، هنگامی که هدایت بدان‌ها رسید. در حالی که مسلماً از سوی پروردگارشان برای آنان هدایت آمده است.	وَمَا مَنَعَ النَّاسَ أَنْ يُؤْمِنُوا إِذْ جَاءَهُمُ الْهُدَىٰ وَلَقَدْ جَاءَهُمْ مِنْ رَبِّهِمُ الْهُدَىٰ	اسراء/۹۴ نجم/۲۳	قرآن
بگو همانا دین، همان دین خدا، یعنی اسلام است. بنابراین آن‌ها نباید در این امر	قُلْ إِنَّ هُدَىٰ اللَّهِ هُوَ الْهُدَىٰ فَلَا تَزِعَنَّكَ فِي الْأَمْرِ وَائِعْ إِلَىٰ	بقره/۱۲۰ حج/۶۷	دین (به معنای اخص)

<p>با تو به نزاع برخیزند، به سوی پروردگارت دعوت کن که بر هدایت مستقیم قرار داری.</p>	<p>رَبِّكَ إِنَّكَ لَعَلَىٰ هُدًى مُّسْتَقِيمٍ</p>		
<p>همانا آنان، جوانانی هستند ایمان آوردند و خداوند بر مقام ایمان و هدایت‌شان افزود. خداوند ایمان کسانی را که قبول ایمان نموده‌اند، زیادت‌ر می‌کند.</p>	<p>إِنَّهُمْ فَتِيَةٌ آمَنُوا بِرَبِّهِمْ وَزِدْنَاهُمْ هُدًى وَيَزِيدُ اللَّهُ الَّذِينَ اهْتَدَوْا هُدًى</p>	<p>کهف/۱۳ مریم/۷۶</p>	<p>ایمان</p>
<p>اوست خدایی که رسول خود را با توحید و دین حق فرستاد. (مردم مکه به رسول خدا) گفتند: اگر ما همراه تو، توحید را پیروی کنیم، ما را از سرزمین خودمان بیرون می‌کنند.</p>	<p>هُوَ الَّذِي أَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدَىٰ وَ دِينَ الْحَقِّ وَقَالُوا لَنْ نَّبْتَغِيَ الْهُدَىٰ مَعَكَ نَتَّخِطُّ مِنْ أَرْضِنَا</p>	<p>فتح/۲۸، توبه/۲۳، صف ۹ قصص/۵۷</p>	<p>توحید (التفلیسی، ۵۵۸ ق: ۲۹۷)</p>
<p>پیش از تو، پیامبران دیگری بودند که به وظیفه خود عمل نمودند خداوند نیز، آنان را در مسیر خویش هدایت فرمود، پس تو هم به سنت و روش آنان اقتدا کن. ما پدران خود را بر عقاید و آیینی یافتیم و البته ما هم از سنت‌ها و روش‌های آنان پیروی می‌کنیم (می‌بیدی ۱۳۵۷، ۴۱۸: ۳)</p>	<p>أُولَٰئِكَ الَّذِينَ هَدَىٰ اللَّهُ فَبُهِدَاهُمْ أَفْتَدُونَ إِنَّا وَجَدْنَا آبَاءَنَا عَلَىٰ أُمَّةٍ وَإِنَّا عَلَىٰ آثَارِهِم مُّهُتَدُونَ</p>	<p>انعام/۹۰ زخرف/۲۲</p>	<p>سنت و روش</p>
<p>هنگامی که از جانب من پیامبران و کتاب‌های آسمانی آمدند، پس هرکس از کتب و رسل من پیروی کند، خوف و</p>	<p>فَأِمَّا يَأْتِيَنَّكَ مِنِّي هُدًى فَمَنْ تَبِعَ هُدَايَ فَلَا خَوْفَ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ</p>	<p>بقره/۳۸ طه/۱۲۳</p>	<p>پیامبران و کتاب‌های آسمانی</p>

اندوهی برای او نخواهد بود.			
مقصود راهیابی از طریق پیدا کردن آتش است. گفت امید است پروردگار مرا به راه راست هدایت کند.	أَوْجِدُ عَلَى النَّارِ هُدًى قَالَ عَسَى رَبِّي أَنْ يَهْدِيَنِي سَوَاءَ السَّبِيلِ	طه/ ۱۰ قصص/ ۲۲	راه نمودن و راهنمایی در دین
و خدا ستمکاران را هدایت نمی‌کند.	وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ	بقره/ ۲۸۵	راه نمودن به حجت و برهان
تنها آنان از جانب پروردگارشان بر هدایت‌اند.	أُولَئِكَ عَلَى هُدًى مِنْ رَبِّهِمْ	بقره/ ۵ انسان/ ۳ فصلت/ ۱۷	بیان
به وسیله ستارگان راه‌ها را می‌شناسند.	وَعَلَّمَاتِ وَالنَّجْمِ هُمْ يَهْتَدُونَ	نحل/ ۱۶ طه/ ۸۲	شناختن و معرفت
و جماعتی از قوم موسی، مردم را به دین حق فرامی‌خواندند.	وَمِنْ قَوْمِ مُوسَى أُمَّةٌ يَهْتَدُونَ بِالْحَقِّ	اعراف/ ۱۵۹ رعد/ ۷	خواندن
کسانی که خواهان بازگشت و رجوع به سوی خدا هستند.	أُولَئِكَ عَلَيْهِمْ صَلَوَاتٌ مِنْ رَبِّهِمْ وَرَحْمَةٌ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُهْتَدُونَ	بقره/ ۱۵۷	بازگشت خواستن
هر کس از صمیم دل به خدا ایمان آورد، خداوند قلب او را از ارتکاب به گناه و نافرمانی باز می‌دارد (فقیه دامغانی ۱۳۶۱، ج ۲: ۳۳۵)	مَا أَصَابَ مِنْ مُصِيبَةٍ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ وَمَنْ يُؤْمِن بِاللَّهِ يَهْدِ اللَّهُ قَلْبَهُ	تغابن/ ۱۱	بازگشت از ارتکاب به گناه و معصیت
همانا کسانی که کتمان می‌کنند آنچه را که از بینات و امر و فرموده محمد نازل کردیم.	إِنَّ الَّذِينَ يَكْتُمُونَ مَا أَنْزَلْنَا مِنْ آيَاتِ الْبَيِّنَاتِ وَالْهُدَى	بقره/ ۱۵۹ محمد/ ۲۵	امر و فرمودن
آنان که پس از روشن شدن حقانیت حضرت محمد باز با او از در مخالفت درآمدند.	وَشَاقُوا الرَّسُولَ مِنْ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُمُ الْهُدَى	محمد/ ۳۲	رسالت حضرت محمد
پروردگار ما کسی است که به همه موجودات هستی بخشید سپس راه تکامل و رشد را به	قَالَ رَبُّمَالَّذِي أَعْطَى كُلَّ شَيْءٍ حَلْقَهُ ثُمَّ هَدَى	طه/ ۵۰	الهام دادن

آنان الهام نموده است.			
ثبتنا علی الطريق الاسلام (طبری، ۲۱۰ ق، ج ۱: ۵۴)	اهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ	فاتحه/ ۶	ثابت گردانیدن و برجای داشتن
تبنا الیک (الزمخشری، ۱۶۵: ۲)	إِنَّا هَدُنَا إِيَّاكَ	اعراف/ ۱۵۶	توبه کردن
(لا یهدی به معنای لا یصلح) (التفلیسی، ۵۵۸ ق: ۲۹۷) همانا خداوند، حیل‌ه خیانتکاران را اصلاح نمی‌کند.	أَنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي كَيْدَ الْخَائِبِينَ	یوسف/ ۵۲	به صلاح آوردن
ما تورات را برای بنی اسرائیل، وسیله هدایت قرار دادیم.	وَجَعَلْنَاهُ هُدًى لِّبَنِي إِسْرَائِيلَ	سجده/ ۲۳ مؤمن/ ۵۳	تورات
کسانی که قبول هدایت کردند، لطف خود را بر آنان زیاد نمودیم	وَالَّذِينَ اهْتَدَوْا زَادَهُمْ هُدًى	محمد/ ۱۷	لطف و زیادی الطاف
کسانی که در راه خدا کشته شدند، هرگز اعمال‌شان تباه نمی‌شود و به زودی خداوند، به آنان، پاداش و ثواب عطا می‌کند.	وَالَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَلَنْ يُضِلَّ أَعْمَالَهُمْ سَيَهْدِيهِمْ وَيُصَلِّحُ بِأَلْهَمِهِمْ	محمد/ ۴ و ۵ یونس/ ۹	ثواب و پاداش
و آنان را به سوی بهشت جاودان سوق می‌دهد.	وَيَهْدِيهِمْ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ	مائده/ ۱۹ سجده/ ۱۳	ارشاد و سوق دادن به خلود و جاودانگی در بهشت
آیا می‌خواهید کسی را که خدا گمراه کرده، هدایت‌شده بنامید.	أَتُرِيدُونَ أَنْ تَهْتَدُوا مَن أَضَلَّ اللَّهُ	نسا/ ۸۸ اسراء/ ۲۵	حکم و تسمیه (نام نهادن)
اگر خداوند ما را نجات می‌داد ما هم شمارا نجات می‌دادیم. (طبری، ۴۵: ۱۹)	قَالُوا لَوْ هَدَانَا اللَّهُ لَهَدَيْنَاكَ	ابراهیم/ ۲۱	فوز و نجات

دعا و دعوت	شوری/۵۲ اعراف/۱۵۵	وَإِنَّكَ لَتَهْدِي إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ صِرَاطٍ همانا توای پیامبر به صراط مستقیم و راه راست دعوت می کنی.
توفیق هدایت به دین (محقق) (۱: ۱۳۴۶، ۳۷۵)	قصص/۵۶	إِنَّكَ لَا تَهْدِي مَنْ أَحْبَبْتَ وَ لَكِنَّ اللَّهَ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ توای پیامبر، توفیق نمی دهی به هر کسی که دوست داشته باشی ولی خداوند به هر کس بخواهد توفیق می دهد (محقق، ۱۳۴۶، ج ۲: ۳۸۲)
امر به معروف و نهی از منکر	مائده/۱۰۵	يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا عَلَيْكُمْ أَنْفُسَكُمْ لَا يَضُرُّكُمْ مَنْ ضَلَّ إِذَا اهْتَدَيْتُمْ ای مؤمنین مراقب نفس هایتان باشید، هرگاه شما امر به معروف و نهی از منکر کنید، کسی که امر و نهی را نپذیرد نمی تواند به شما ضرر برساند.
نصب ادله جداکننده حق و باطل	فصلت/۱۷	وَأَمَّا تُمُودُ فَهَدَيْنَاهُمْ فَاسْتَحَبُّوا الْعَيْ عَلَى الْهُدَى و اما طایفه ثمود، به آنان قوه تمییز دادیم لکن آن ها گمراهی را به جای هدایت برگزیدند.
کشف اسرار قلوب نمایان شدن حقایق اشیاء	عنکبوت/۶۹ انعام/۹۰	وَالَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا و کسانی که در راه ما (تلاش و) جهاد کردند، راه های (قرب به) خود را به آنان نشان خواهیم داد.

مراحل هدایت در قرآن

۱. تَبْيَانًا لِكُلِّ شَيْءٍ، قرآن بیانگر همه چیز است.
  ۲. مایه هدایت است (هَدَى).
  ۳. اسباب رحمت است (وَرَحْمَةً)
  ۴. موجب بشارت برای عموم مسلمانان است (و بُشْرَى لِّلْمُسْلِمِينَ)
- در کنار اهداف بی شماری (رشد، عبودیت، توحید، رضوان، لقاء الله، نور، آزادی، فلاح، انذار، تبشیر، تفکر، تعقل، تعلیم کتاب و حکمت، بصیرت، تبیان، تزکیه و تذهیب،

طهارت، ذکر، حیات طیبه، تقوی، موعظه، شفا، اقامه قسط) که در شماری از آیات کریمه با وضوح و صراحت تمام عنوان گردیده در خصوص هدایت نیز در سوره اسراء آیه ۹ می‌فرماید: ﴿إِنَّ هَذَا الْقُرْآنَ يَهْدِي لِلَّذِي هِيَ أَقْوَمٌ وَيَسِّرُ الْمُؤْمِنِينَ﴾: «این قرآن خلق را به راست‌ترین و استوارترین طریقه هدایت می‌کند»؛ و همچنین ﴿ذَلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ﴾ (بقره/۲): «این کتاب بی هیچ شک راهنمای پرهیزکاران است».

روش‌های هدایتی در قرآن

جهت استحصال روش‌های هدایتی قرآن کریم منابع سه‌گانه زیر مد نظر است:

الف) بررسی تمامی سوره و آیات قرآنی و اتخاذ روش‌هایی که در آن به کار برده شده است. ب) یافتن آیاتی از قرآن کریم که به نحوی بیانگر روش‌های این کتاب آسمانی و یا دستور العمل خاصی در این مورد است. ج) مراجعه به مجاری وحی و قرآن‌شناسان راستین که انگشت اشارت قرآن کریم نیز متوجه آنان است که خود قرآن ناطق و ترجمان والای این آیت بلند اعجازند. درود خداوند بر آن مشعل‌دار بزرگ هدایت و اهل‌بیت و الایش باد. بشر با تمسک به قرآن و سنت می‌تواند بهترین روش‌های هدایتی را در زندگی روزمره خود که منجر به سعادت دنیوی و اخروی باشد در پیش بگیرد. قرآن کریم نه تنها برای هدایت مردم آمده است بلکه بهترین روش هدایتی را بر عهده دارد، در آیه نهم سوره اسراء آمده است که «بی‌تردید این قرآن به آیینی که استوارتر است راه می‌نمایاند» پس هیچ کتابی همانند قرآن هادی مردم نیست. در این بخش از مقاله چندین روش هدایتی را که خود قرآن بیان نموده است اشاره می‌گردد:

جدول شماره ۲: روش‌های هدایتی در قرآن کریم

روش هدایتی	شماره سوره و آیه مبارکه	شاهد قرآنی	ترجمه آیه
راه استدلال (تفکر و تعقل)	انبیاء/ ۲۲	لَوْ كُنَّ فِيهِمَا آلِهَةٌ إِلَّا اللَّهُ لَفَسَدَتَا	اگر در زمین و آسمان غیر از خدای یگانه خدایگان دیگری می‌بود، قطعاً زمین و آسمان تباه

می شد			
و پروردگارت را عبادت کن تا یقین [مرگ] تو فرا رسد!	وَاعْبُدْ رَبَّكَ حَتَّىٰ يَأْتِيَكَ الْيَقِينُ	حجر/ ۹۹	تهذیب نفس و تصفیه قلب
کسانی را که در راه ما مجاهدت کنند، به راه‌های خویش هدایتشان می‌کنیم، و خدا با نیکوکاران است. مؤمنان کسانی هستند که به خدا و پیامبر او ایمان آورده‌اند و دیگر شک نکرده‌اند، و با مال و جان خویش در راه خدا جهاد کرده‌اند. اینان راستگویان‌اند.	وَالَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا لَنَهْدِيَهُمْ صُبُلًا إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ آمَنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ لَمَّا نَزَّلْنَا عَلَيْهِ الْكِتَابَ وَجَاهَدُوا بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ أُولَٰئِكَ هُمُ الصَّادِقُونَ	عنکبوت/ ۶۹ حجرات/ ۱۵ بقره/ ۲۱۸	جهاد فی سبیل الله
این، بیانی است برای عموم مردم؛ و هدایت و اندرزی است برای پرهیزگاران! با حکمت و اندرز نیکو، به راه پروردگارت دعوت نما! و با آن‌ها به روشی که نیکوتر است، استدلال و مناظره کن! پروردگارت، از هر کسی بهتر می‌داند چه کسی از راه او گمراه شده است؛ و او به هدایت‌یافتگان داناتر است.	هَذَا بَيَانٌ لِلنَّاسِ وَهُدًى وَمَوْعِظَةٌ لِّلْمُتَّقِينَ اذْعُ إِلَىٰ سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحِكْمَةِ وَالْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ وَجَادِلْهُمْ بِيَأْتِي هِمْ أَحْسَنُ... بِالْمُهْتَدِينَ	آل عمران/ ۱۳۸ نحل/ ۱۲۵	حکمت و موعظه و جدال احسن
رسولان آن‌ها گفتند: آیا در خداوند آفریننده آسمان‌ها و زمین شک است؟	قَالَتْ رُسُلُهُمْ أَفِئَةُ اللَّهِ شَكَ فَاطِرِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ	ابراهیم/ ۱۰	بیدار کردن شعور باطنی و فطرت
صبح زود برخاستن جهت توفیق نماز اول وقت صبح، پرهیز از روزگرا بودن (حس‌گرا نبودن) و ...	توصیه‌هایی بنا به دستورات برآمده از روایات و اهل بیت طهارت		الگوپذیری انسان از طبیعت در مسیر هدایت

عوامل مؤثر بر هدایت‌پذیری و هدایت‌ناپذیری انسان

از جمله عوامل مؤثر بر هدایت‌پذیری انسان که در قرآن کریم از آن یاد شده است می‌توان به ایمان به خدا، توبه و پیروی از پیامبران الهی اشاره کرد. جدول ذیل مستند قرآنی این عوامل را نشان می‌دهد:

جدول شماره ۳: عوامل هدایت‌پذیری از دیدگاه قرآن

عامل هدایت‌پذیری	مستند قرآنی
ایمان به خدا	وَمَنْ يُؤْمِنْ بِاللَّهِ يَهْدِ قَلْبَهُ وَاللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ (تغابن/۱۱)
توبه	إِنْ تَوْبَتَا إِلَى اللَّهِ فَقَدْ صَغَتْ قُلُوبُكُمَا وَإِنْ تَظَاهَرَا عَلَيْهِ فَإِنَّ اللَّهَ هُوَ مَوْلَاهُ وَجِبْرِيلُ وَصَالِحُ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمَلَائِكَةُ بَعْدَ ذَلِكَ ظَهِيرٌ (تحریم/۴)
پیروی از رسولان	ثُمَّ فَفَيْتَنَا عَلَى آثَارِهِمْ بِرُسُلِنَا وَقَفَّيْنَا بِعِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ وَآتَيْنَاهُ الْإِنْجِيلَ وَجَعَلْنَا فِي قُلُوبِ الَّذِينَ اتَّبَعُوهُ رَأْفَةً وَرَحْمَةً (حدید/۲۷)

عوامل مؤثر بر ضلالت و هدایت‌ناپذیری که در قرآن کریم به آن اشاره شده است در جدول ذیل به همراه مستندات قرآنی نشان داده می‌شود:

جدول شماره ۴: عوامل هدایت‌ناپذیری از دیدگاه قرآن کریم

عامل هدایت‌ناپذیری	مستند قرآنی
مجادله در آیات الهی	الَّذِينَ يَجَادِلُونَ فِي آيَاتِ اللَّهِ بِغَيْرِ سُلْطَانٍ أَتَاهُمْ كَبُرَ مَقْتًا عِنْدَ اللَّهِ وَعِنْدَ الَّذِينَ آمَنُوا كَذَلِكَ يَطْبَعُ اللَّهُ عَلَى كُلِّ قَلْبٍ مُتَكَبِّرٍ جَبَّارٍ (غافر/۳۵)
پیروی از هوای نفس	وَلَا تَطِعْ مَنْ أَغْفَلْنَا قَلْبَهُ عَنْ ذِكْرِنَا وَاتَّبَعَ هَوَاهُ وَكَانَ أَمْرُهُ فُرْطًا (کهف/۲۸)
شرک به خدا	سَتَلْقَى فِي قُلُوبِ الَّذِينَ كَفَرُوا الرُّعْبَ بِمَا أَشْرَكُوا بِاللَّهِ (آل عمران/۱۵۱)
تکذیب آیات الهی	وَلَقَدْ جَاءَتْهُمْ رُسُلُهُم بِالْبَيِّنَاتِ فَمَا كَانُوا لِيُؤْمِنُوا بِمَا كَذَّبُوا مِنْ قَبْلُ كَذَلِكَ يَطْبَعُ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِ الْكَافِرِينَ (اعراف/۱۰۱)
عدم آگاهی	كَذَلِكَ يَطْبَعُ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِ الَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ (روم/۵۹)
نقض عهد و پیمان	فِيمَا نَقَضْتُمْ مِيثَاقَهُمْ وَكَفَرْتُمْ بِآيَاتِ اللَّهِ وَقَتَلْتُمُ الْأَنْبِيَاءَ بِغَيْرِ حَقٍّ وَقَوْلِهِمْ قُلُوبُنَا غُلْفٌ بَلْ طَبَعَ اللَّهُ عَلَيْهَا بِكُفْرِهِمْ فَلَا يُؤْمِنُونَ إِلَّا قَلِيلًا (نساء/۱۵۵)
غفلت از یاد خدا	أُولَئِكَ الَّذِينَ طَبَعَ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ وَسَمِعَهُمْ وَأَبْصَارِهِمْ وَأُولَئِكَ هُمُ الْعَاْفُلُونَ (نحل/۱۰۸)
اعراض از یاد خدا	وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ ذَكَرَ آيَاتِ رَبِّهِ فَأَعْرَضَ عَنْهَا وَنَسِيَ مَا قَدَّمَتْ يَدَاؤُنَا جَعَلْنَا عَلَى قُلُوبِهِمْ أَكِنَّةً أَنْ يَفْقَهُوهُ وَفِي آذَانِهِمْ وَقْرًا وَإِنْ تَدْعُهُمْ إِلَى الْهُدَى فَلَنْ يَهْتَدُوا إِذًا أَبَدًا (کهف/۵۷)

رضایت همراهی با متخلفان	رَضُوا بِأَنْ يَكُونُوا مَعَ الْخَوَالِفِ وَطَبَعَ عَلَى قُلُوبِهِمْ فَهُمْ لَا يَقْهَمُونَ (توبه/۸۷)
ارتکاب گناهان	أُولَئِكَ يَهْدِي اللَّهُ لِرِئُوسِ الْأَرْضِ مِنَ بَعْدِ أَهْلِهَا أَنْ لَوْ نَشَاءُ أَصَبْنَاَهُمْ بِذُنُوبِهِمْ وَنَطْبَعُ عَلَى قُلُوبِهِمْ فَهُمْ لَا يَسْمَعُونَ (اعراف/۱۰۰)
انحراف از حق	وَإِذْ قَالَ مُوسَى لِقَوْمِهِ يَا قَوْمِ لِمَ تَتُودُونَ لِمَنْ تَدُونَ وَقَدْ تَعْلَمُونَ أَنِّي رَسُولُ اللَّهِ إِلَيْكُمْ فَلَمَّا زَاغُوا أَزَاغَ اللَّهُ قُلُوبَهُمْ وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْفَاسِقِينَ (صف/۵)
تحریف کلام حق	يَخْرُقُونَ الْكَلِمَ مِنْ بَعْدِ مَوَاضِعِهِ يَقُولُونَ إِنْ أُوْتِينَا هَذَا فَخُذُوهُ وَإِن لَمْ تُوْتَوْهُ فَاحْذَرُوا وَمَنْ يَرِدِ اللَّهُ فِتْنَتَهُ فَلَنْ تَمْلِكَ لَهُ مِنْ اللَّهِ شَيْئًا أُولَئِكَ الَّذِينَ لَمْ يُرِدِ اللَّهُ أَنْ يَهْتَرِ قُلُوبَهُمْ لَهَرَفُوا فِي الدُّنْيَا خِزْيٌ وَلَهُمْ فِي الْآخِرَةِ عَذَابٌ عَظِيمٌ (مائده/۴۱)

حقیقت هدایت در قرآن کریم

قرآن کریم کتاب آسمانی و ریسمان استوار برای جبل‌المتین و هویت بخشی به مسلمانان در همه زمان‌ها و دستورنامه‌ای کامل و گران‌سنگ برای تربیت و رهنمود انسان در عرصه‌های فردی، اجتماعی، مادی و معنوی است. قرآن خود را تبیان کل شیء، هدایت مردم و بیناتی از هدی، جداسازنده حق از باطل (هدی للناس، بینات من الهدی والفرقان)، هدایت، بینه، فرقان و نور می‌داند. قرآن برای تمامی حوائج زندگی انسان برنامه و رهنمود دارد، به تمامی افرادی که در راه خدا مجاهدت می‌کنند مژده داده که ایشان را به راه‌های خود هدایت می‌کند و فرموده: ﴿وَالَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا لَنَهْدِيَهُمْ صُبُلَنَا﴾، قرآن دلیلی است که به سوی بهترین سبیل راه می‌نماید، آن کتاب تفصیل و جداسازی حق از باطل است، کتاب بیان است که هر لحظه به بشر سعادت می‌دهد، کتاب فصل است. کتابی است که ظاهری و باطنی دارد، ظاهرش همه حکمت است و باطنش همه علم. ظاهرش ظریف و لطیف و باطنش بسیار ژرف و عمیق. قرآن دارای دلالت‌ها و علامت‌ها است در آن چراغ‌های هدایت و مناره‌های حکمت است، قرآن دلیل بر هر پسندیده است نزد کسی که انصاف داشته باشد. قرآن یگانه راه مستقیم و روش بی‌نقصی است که معلمین قرآن و هادیان آن، ائمه پیموده‌اند. پیشوایان دین همواره به تدبیر و ادراک مفاهیم قرآن بسیار سفارش کرده‌اند، /امیر مؤمنان علی در این باره می‌فرماید: «هَذَا الْقُرْآنُ إِنَّمَا هُوَ حَظٌّ مَسْتَوْرٌ بَيْنَ الدَّقَّتَيْنِ لَا يَنْطِقُ بِلِسَانٍ وَلَا بُدَّ لَهُ مِنْ تَرْجُمَانٍ»

(نهج‌البلاغه: خطبه ۱۲۵): «این قرآن خطوطی است که میان جلد پنهان است. با زبان سخن نمی‌گوید و به ترجمان نیازمند است». نیز آن حضرت فرمود: «ذَلِكَ الْقُرْآنُ فَاسْتَنْطِقُوهُ وَلَنْ يَنْطِقَ» (نهج‌البلاغه: خطبه ۱۵۸): «این قرآن را به سخن گفتن وادارید زیرا خود هرگز سخن نمی‌گوید»؛ یعنی از او بپرسید و پاسخ سؤال‌ها و گره‌گشایی مشکلات را از آن بخواهید. / امام صادق (ع) می‌فرمایند: «لَقَدْ تَجَلَّى لِلَّهِ لِخَلْقِهِ فِي كَلَامِهِ وَلَكِنَّهُمْ لَا يَبْصِرُونَ» (علی بن طیفور بسطام: ۳۷۲): «خدا در سخن خود بر بندگانش تجلّی کرده است؛ ولی آنان نمی‌بینند». همچنین بعد هدایتی و تربیتی قرآن کریم به اندازه‌ای است که نه تنها از ما خواسته شده است که به آن رجوع و تمسک کنیم بلکه از توجه به غیر آن بازداشته شده‌ایم. چنانکه / امام رضا (ع) می‌فرمایند: «لَا تَطْلُبُوا الْهُدَى فِي غَيْرِ الْقُرْآنِ فَتَضِلُّوا» (علامه مجلسی، ۱۰۳۷-۱۱۱۰ هجری): «هدایت را جز در آن مجوید زیرا گمراه می‌شوید». قرآن، آیت بلند اعجاز، ادبستان حکمت‌آموز و خوان گسترده الهی، ودیعه رحمانی، هدیه حضرت دوست، ثقل اکبر که اکبر مطلق است، برای رشد جهانیان و نقطه جمع تمام مسلمانان بلکه عائله بشری است؛ و رایحه‌ای دلکش و شامه نواز و صاحب پیامی است که محبین جدی را نوید وصال می‌دهد، ناطق و آیت عظمی و کتاب مکنون و سرّ الهی و تجلّی پروردگار جهانیان است. «فَتَجَلَّى لَهُمْ سُبْحَانَهُ فِي كِتَابِهِ مِنْ غَيْرِ أَنْ يَكُونُوا رَأَوْهُ، بِمَا أَرَاهُمْ مِنْ قُدْرَتِهِ، وَخَوْفِهِمْ مِنْ سَطْوَتِهِ» (نهج‌البلاغه: خطبه ۱۴۷)؛ پس خدای سبحان، در کتاب خویش قرآن، بی‌آنکه او را ببینند خود را به ایشان آشکار گرداند، بدانچه از قدرتش به آنان نمایاند و از قهر خود ترساند. جهت یافتن پاسخ سؤال و کنکاش از سر نیاز در راستای یافته‌های پژوهش، در پیشگاه قرآن کریم زانوی ادب و تواضع بر زمین نهاده و آستانش را به ارادت سودیم و از مقصدش پرسیدیم که به کدام سو می‌خواندمان؟ سخن از کرامت انسان دارد، می‌خواندش تا طوق اعطینا ارزانی‌اش دارد و تاج کرمنا بر سرش نهد و حتی او را خلیفه و جانشین خویش سازدش... آن را ز برون از پرده که تمامی انبیاء عظام به قافله سالاری حبیب الهی محمد مصطفی به منظور ره نمودنش گسیل شده بودند، به منظور هدایت انسان، اما ... چگونه؟! از خاک تا افلاک؟! از انسان تا به خدا؟! این عروج اعجازگونه را چگونه می‌توان باور کرد؟! و چگونه از دل صحرای تفتیده حجاز و حجازها و انسان‌های فرونشسته در چنگال جاهلیت،

چشمه‌سارهایی چنان سلمان، ابوذر و مقداد... جاری می‌شود؟ سؤال، از حقیقت این تحول اعجاز گونه و چگونگی دعوت و روش هدایت و اسلوب احیاگری و انسان‌سازی و سبک ایصال الی المطلوب بود. پاسخ‌مان فرمود. پاسخی صریح و رسا که چنان دیگر آیاتش مبین بود و مبتین.

﴿ادْعُ إِلَى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحُكْمَةِ وَالْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ وَجَادِلْهُمْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ﴾

(نحل/۱۲۵)

«دعوت کن به سوی راه خدا به وسیله حکمت و موعظت و مجادله کن با

آن‌ها به نحوی که پسندیده باشد»

این فرمان فرا راه پیامبر اکرم و تمامی سفرای الهی بود تا بدان سان بشریت را راه برند. با تأمل بیش‌تر در آیه مکتوب نورانی وحی، پرده دیگری را فراراه نگاه‌مان گشود که مضامین قرآن کریم متناظر با خط‌مشی اصولی پیش‌رو، از نحوه دلالت الفاظ بر معانی و دریافت مضامین و محتوای آیات و مراجعه به تفاسیر ارزشمند کتاب اعظم، آینه‌نمایی بود که الهامبخش راهمان گردید و پاسخگوی نیاز و افقی دیگر در امتداد نگاه‌مان می‌گشود و ما را بر منظری می‌نشانند که بتوانیم تمامی عرصه‌ها را با چشمی فرابین و راست‌نگر به نظاره بنشینیم.

به یاری خدای سبحان در این بخش آیاتی از قرآن کریم که تناسب با موضوع مقاله داشته منتخب گردیده که با موضوع آیه در جدول ذیل بیان می‌شود که ان‌شاءالله در بیانی و مجالی دیگر با بهره‌گیری از تفسیر عظیم «المیزان» به شرح و بیان آیات کریمه قرآن مجید می‌پردازیم. البته بجاست به آیات منتخب به صورت فهرست‌وار در جدول زیر اشاره شود.

جدول شماره ۵: برخی از آیات هدایتی کلام وحی

موضوع آیه	سوره و آیه مبارکه قرآن کریم
وجود شایستگی و لیاقت، زمینه دستیابی و توفیق به هدایت الهی	نحل/۳۶
هدایت الهی، پس از اعطاء نعمت وجود به تمام موجودات عالم (هدایت رسیدن به راه کمال)	طه/۵۰
هدایت در کنار خلقت، تسویه، تقدیر و ...، یکی از مظاهر تدابیر الهی	اعلیٰ/۳

هدایت، منت خداوند بر بندگانش	حجرات/ ۱۷
مراقبت بعد از هدایت	آل عمران/ ۸
هدایت به منزله ارائه طریق	دهر(انسان)/ ۳
درخواست به مرحله بالاتری از هدایت	حمد(فاتحة الكتاب)/ ۶
وجود استعداد و شایستگی لازمه پذیرش هدایت الهی و معصومین ³	یونس/ ۴۳
معرفی دو گروه از هدایت شوندگان(جهادگران و محسنین)	عنکبوت/ ۶۹
هدایت مردم توسط عالمان و شایستگان بشری(پیامبر و امامان)	اعراف/ ۱۵۹
هدایت شامل فاسقان نمی‌شود.	مائده/ ۱۰۸
هدایت به سمت قول طیب و سوی صراط حمید	حج/ ۲۴
پرداختن مؤمن به هدایت خویش	مائده/ ۱۰۵

نتیجه بحث

نتایج و پیامدهای هدایت قرآنی در دنیا و آخرت:

۱- یکی از آثار و نتایج هدایت در زندگی مهتدین این است که خداوند آنان را با نور ایمان تأیید می‌کند و با ادله و براهین آنان را به حق راهنمایی می‌کند(الطوسی، ۳۸۵، ۹: ۵۵۷). ﴿أُولَئِكَ كَتَبَ فِي قُلُوبِهِمُ الْإِيمَانَ وَأَيَّدَهُم بِرُوحٍ مِنْهُ﴾ (مجادله/ ۲۲)، در پرتو نور ایمان و تأییدات الهی، می‌توانند در صراط مستقیم حق گام بردارند.

۲- از دیگر نتایج هدایت این است که خداوند مهتدین را به خاطر ایمان و عمل صالح و شایستگی که دارند از تاریکی‌های جهل و کفر نجات می‌بخشد و با نور ایمان و علم و یقینی که خداوند به آنان ارزانی داشته، از ورطه‌های هولناک گمراهی که بر سر راهشان قرار دارد، رهایی می‌یابند؛ و به خاطر اهتداء آنان به هدایت الهی، مشمول عنایت خداوند واقع می‌شوند و خداوند با نور هدایتش، آنان را از تاریکی‌ها به سوی روشنی هدایت می‌کند. ﴿اللَّهُ وَلِيُّ الَّذِينَ آمَنُوا يُخْرِجُهُم مِّنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ﴾ (بقره/ ۲۵۷).

۳- یکی دیگر از نتایج هدایت برای مهتدین این است که خداوند دعایشان را مستجاب می‌کند و دست‌های ملتمسشان را خالی بر نمی‌گرداند چون خود وعده داده که اگر او را با ایمان و از روی خلوص بخوانند، دعا را مستجاب می‌کند. ﴿وَقَالَ رَبُّكُمْ ادْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ﴾ (غافر/ ۶۰).

۴- از نتایج هدایت برای مهتدین، این است که سرپرستی و ولایت آنان با خداست چون آنان با اطاعت از حق و تسلیم محض بودن در برابر فرمان‌ها الهی، به سرپرستی و ولایت او گردن می‌نهند و خود را از ولایت غیر خدا می‌رهانند. ﴿اللَّهُ وَلِيُّ الْمُؤْمِنِينَ﴾ (جائیه/۱۹).

۵- از دیگر نتایج هدایت برای مهتدین سلامت ماندن از عذاب الهی است. ﴿وَالسَّلَامُ عَلٰی مَنْ اتَّبَعَ الْهُدٰی﴾ (طه/۴۷)، ﴿يَهْدِيْ بِهٖ اللّٰهُ مَنِ اتَّبَعَ رِضْوَانَهُ سُبُلَ السَّلَامِ﴾ (مائده/۱۶)؛ علت سلامت ماندن آنان از عذاب این است که دائماً در طلب رضای خدا هستند و به دستورات الهی عمل می‌کنند، لذا خداوند آنان را به راه‌های سلامت و آنچه باعث رهایی آنان از گرفتاری‌ها و عذاب می‌گردد، راهنمایی می‌کند و در آخرت نیز جایگاهی عاری از هرگونه آفت و بلا و توأم با امنیت و راحتی ابدی خواهند داشت.

۶- یکی دیگر از نتایج هدایت برای مهتدین، این است که مدح و ثنای خداوند و رحمت و نعمت او را به خود اختصاص می‌دهند. ﴿اُولٰٓئِكَ عَلَيْهِمْ صَلَوٰتٌ مِّنْ رَّبِّهِمْ وَرَحْمَةٌ﴾ (بقره/۱۵۷) که علت این اختصاص ثبوت آنان بر ایمان است و چون مهتدین بارها در دعاهایشان از خداوند، رحمت و مغفرتش را درخواست نموده و به لطف و رحمت او امید دارند لذا خداوند رحمان نیز که اعطای نعمت و بذل رحمت و مغفرت را بر خود واجب نموده و در بخشندگی و مرحمت بی‌نظیر است به آنان لطف می‌نماید و از دریای رحمت خویش، مهتدین را بهره‌مند می‌سازد. ﴿فَاَمَّا الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا وَعَمِلُوا الصّٰلِحٰتِ فَيَدْخُلُوْنَ فِيْ رَحْمٰتِيْ﴾ (جائیه/۳۰).

۷- از دیگر نتایج هدایت این است که فرشتگان به مهتدین مژده و بشارت نعمت‌های جاوید بهشتی و رهاشدن آنان از غم و رنج دنیا را می‌دهد: ﴿وَابَشِّرُوا بِالْجَنَّةِ الَّتِيْ كُنْتُمْ تُوعَدُوْنَ﴾ (فصلت/۳۰).

۸- از دیگر نتایجی که هدایت برای انسان مؤمن و صالح به دنبال دارد حیات طیبه است. شخص مهتدی، به خاطر ایمان و عمل صالح خود را در معرض الطاف الهی قرار می‌دهد و حیات طیبه که زندگی خوش و باسعادت ابدی را به دست می‌آورد. حیات طیبه برای شخص مهتدی، همان زندگی آسوده بهشتی است که همه چیز آن، حتی خانه‌ها و منازلش، پاک و طیب است. ﴿وَمَسَاكِنٌ طَيِّبَةً فِيْ جَنَّٰتٍ عَدْنٍ ذٰلِكَ الْفَوْزُ

الْعَظِيمِ﴾ (صف/۱۲)؛ با انجام عمل صالح و ایمان به خدا و اجرای فرمان‌ها او، لیاقت خود را برای رسیدن به حیات طیبه، ابراز می‌نمایند.

۹- از مهم‌ترین نتایجی که اهتداء برای انسان در بر دارد شرح صدر پیدا نمودن است. ﴿فَمَنْ يَرِدِ اللَّهُ أَنْ يَهْدِيَهُ يَشْرَحْ صَدْرَهُ لِلْإِسْلَامِ﴾ (انعام/۱۲۵)؛ کسی که هدایتش را اراده کند و بخواهد به پاداش و ثواب اخروی برسد، در دنیا به او شرح صدر عنایت می‌کند، یعنی عزمش را در مقابل شداید و دشواری‌هایی که در دین برایش پیش می‌آید، جزم می‌کند، وسواس شیطان را از قلبش دور می‌سازد، به او اعتماد به نفس می‌دهد؛ و این نعمت را به پاداش اهتداء بنده به هدایت الهی و قبول نمودن دعوت حق و ثبوت بر راه حق، به او ارزانی می‌دارد (الطبرسی، ج ۴: ۵۶۰). شرح صدر، در اصل به معنای باز کردن سینه و برطرف ساختن دلتنگی و دلگیری و به معنی پرحوصله و پرتحمل گردانیدن است (شریعتی، ۱۳۴۶: ۲۳۰). می‌توان چنین بیان نمود که شرح صدر به بنده بدین معناست که خداوند، الطاف خود را شامل حال او می‌گرداند تا بر ایمانش، باقی باشد و این الطاف ممکن نیست به کسی برسد مگر اینکه قبلاً ایمان آورده باشد و به هدایت الهی، مهتدی شده باشد تا پس از آن با الطاف الهی بر ایمانش ثابت بماند و در برابر مشکلاتی که پیش رو دارد، بتواند از خود صبر و استقامت نشان دهد و دچار دلتنگی نشود و دلی مطمئن داشته باشد.

۱۰- از دیگر نتایج هدایت برای مهتدین، این است که خداوند آنان را بر راه ایمان و صراط مستقیم، ثابت‌قدم می‌دارد و این ثبوت را بدین خاطر به آنان ارزانی می‌دارد که در جهاد و مقابله با دشمنان به یاری خدا بر خواستند، خداوند نیز به پاس خدمات‌شان آنان را یاری می‌کند و بر استقامت‌شان در راه دین می‌افزاید. ﴿إِنْ تَصْرَوْا لِلَّهِ يُضْرِكُمْ وَيُثَبِّتْ أَقْدَامَكُمْ﴾ (محمد/۷).

۱۱- از دیگر نتایجی که اهتداء و پذیرفتن هدایت الهی و دوری نمودن از معاصی به بار می‌آورد، این است که انسان دچار هیچ خوف و اندوهی نخواهد شد. ﴿فَمَنْ تَبِعَ هُدَايَ فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ﴾ (بقره/۳۸). این برطرف شدن حزن و اندوه در همه مراحل زندگی دنیا و آخرت شخص مهتدی خواهد بود؛ زیرا در دنیا، وقتی دلش به یاد خدا باشد و به آیات او، ایمان و یقین داشته باشد، محکم و استوار در برابر سختی‌ها خواهد ایستاد

و دلی مطمئن به الطاف الهی خواهد داشت و با چنین ایمان و یقینی، جایی برای خوف و اندوه در دلش باقی نخواهد ماند. در مراحل دیگر مانند قبر و قیامت، در موقف حساب و هنگام گسترده شدن نامه اعمال و هنگام سنجش اعمال بر روی صراط نیز، هیچ خوف و ترسی نخواهد داشت. چنانکه در آیه ۱۰۲ سوره انبیاء خداوند به این مطلب اشاره می‌کند و می‌فرماید: ﴿لَا يَحْزَنُهُمُ الْفُتُوحُ الْأَكْبَرُ وَتَلَقَّاهُمُ الْمَلَائِكَةُ هَذَا يَوْمُكُمْ الَّذِي كُنْتُمْ تُوعَدُونَ﴾ (انبیاء/۱۰۳)؛ روز قیامت که هول و هراس آن همه را فرامی‌گیرد، فرشتگان به هدایت یافتگان مژده می‌دهند که در اینجا برای آنان، حزن و اندوهی نخواهد بود و آنان را به بهشتی که در دنیا به آن‌ها وعده داده شده بود بشارت می‌دهند.

کتابنامه

قرآن کریم.

- ابن ابی الحدید، عبدالحمید. ۱۴۰۴ق، شرح نهج البلاغه، قم: کتابخانه آیت‌الله مرعشی.
- ابن اثیر، مبارک بن محمد. *النهاية في غريب الحديث*، نرم افزار گنجینه روایات نور.
- ابن فارس، ابوالحسن احمد. ۱۴۰۴ق، *معجم مقاییس اللغة*، قم: مکتب الاعلام الاسلامیه.
- انیس، ابراهیم و همکاران. ۱۳۷۱ش، *المعجم الوسیط*، ترجمه محمد بندرریگی، قم: انتشارات اسلامی.
- بروجردی، سیدحسین. ۱۳۸۶ش، *منابع فقه شیعه*، تهران: فرهنگ سبز.
- تاجدینی، علی. ۱۳۸۱ش، *فرهنگ جاودان المیزان*، تهران: مهاجر.
- تفلیسی، ابوالفضل. بی تا، *وجوه قرآن*، ترجمه مهدی محقق، تهران: بی نا.
- تیجانی سماوی، محمد. ۱۳۶۹ش، *آنگاه هدایت شدم*، ترجمه محمدجواد مهری، قم: بنیاد معارف اسلامی.
- جعفری، محمدتقی. ۱۳۵۹ش، *ترجمه و تفسیر نهج البلاغه*، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- جعفری، محمدتقی. ۱۳۹۲ش، *حرکت و تحول از دیدگاه قرآن*، بی جا: بی نا.
- جوادی آملی، عبدالله. ۱۳۷۰ش، *رسالت قرآن کریم*، تهران: نشر فرهنگی رجاء.
- جوادی آملی، عبدالله. ۱۳۶۷ش، *هدایت در قرآن*، تهران: نشر فرهنگی رجاء.
- حجتی، محمدباقر. ۱۳۶۰ش، *پژوهشی در تاریخ قرآن کریم*، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- حر عاملی، محمد بن حسن بن حسین. ۱۴۰۲ق، *وسایل الشیعة إلى تسهیل مسائل الشریعة*، تهران: المکتبة الاسلامیه.
- حرانی، ابو محمدحسن بن علی بن حسین شعبه. ۱۳۶۷ش، *تحت العقول عن آل الرسول*، ترجمه احمد حیثی، تهران: مؤسسه انتشارات امیرکبیر.
- خلیل جر. ۱۹۷۳م، *فرهنگ لاروس*، ترجمه حمید طیبیان، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- دهخدا، علی اکبر. ۱۳۷۷ش، *لغتنامه دهخدا*، تهران: مؤسسه لغتنامه دهخدا.
- رازی، ابوالفتوح. ۱۳۸۹ش، *تفسیر روح الجنان و روح الجنان*، تهران: المکتبة الاسلامیه.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد. ۱۴۱۶ق، *مفردات ألفاظ القرآن*، بیروت: دار العلم.
- زرکشی، محمد. ۱۴۰۸ق، *البرهان فی علوم القرآن*، به کوشش محمد ابوالفضل ابراهیم، بیروت: بی نا.
- زمرخشی، محمد بن عمر. ۱۸۵۶م، *الکشاف عن حقایق غوامض التنزیل و عیون الاقأویل فی وجوه التأویل*، بیروت: دار الكتاب العربی.
- سجادی، سیدجعفر. ۱۳۳۸ش، *فرهنگ لغات و اصطلاحات فلسفی*، به اهتمام حسام الدین قهاری، تهران: بی نا.

- سرمد، زهره. ۱۳۸۹ش، **روش‌های تحقیق در علوم رفتاری**، چاپ بیستم، تهران: انتشارات آگاه.
- سیوطی، جلال الدین. ۱۴۱۱ق، **الإتقان فی علوم القرآن**، قم: زاهدی.
- شریعتی، محمدتقی. ۱۳۶۵ش، **تفسیر نوین**، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- شیخ صدوق ابوجعفر، محمد بن علی بن حسین بن موسی بن بابویه قمی. ۱۳۶۲ش، **أمالی**، بیروت: اعلمی.
- صاحب، اسماعیل بن عباد. ۱۴۱۴ق، **المحیط فی اللغة**، بیروت: عالم الكتاب.
- طالقانی، محمود. ۱۳۴۸ش، **پرتوی از قرآن**، تهران: شرکت سهامی انتشار.
- طباطبایی، سید محمدحسین. ۱۳۷۴ش، **ترجمه تفسیر المیزان**، ج ۵، قم: انتشارات اسلامی.
- طبرسی، فضل بن حسن. ۱۳۴۹ش، **مجمع البیان**، ترجمه بدیع الزمان فروزانفر، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- طبری، محمدبن جریر. ۱۴۲۱ق، **جامع البیان فی تفسیر القرآن**، بیروت: دار الکتب العلمیه.
- طریحی، فخرالدین. ۱۳۶۵ش، **مجمع البحرین**، انتشارات مکتبه المرتضویه.
- طوسی، محمد بن حسن. ۱۴۰۹ق، **التبیان فی تفسیر القرآن**، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- علامه طبرسی، فضل بن حسن. ۱۳۶۰ش، **مجمع البیان فی تفسیر القرآن**، ترجمه مترجمان، تهران: انتشارات فراهانی.
- قائمی، علی. ۱۳۶۴ش، **شناخت، هدایت و تربیت**، تهران: انتشارات امیری.
- قرشی، علی اکبر. ۱۳۶۱ش، **قاموس قرآن**، تهران: انتشارات پیام.
- متقی هندی، علی بن حسام الدین. بی تا، **کنز العمال فی سنن الأقوال والأفعال**، بیروت: مؤسسه الرساله.
- محقق، محمدباقر. ۱۳۴۶ش، **نمونه بینات در شأن نزول آیات**، تهران: انتشارات اسلامی.
- محقق، محمدباقر. ۱۳۶۴ش، **تفسیر المحقق لمؤلف المحقق**، تهران: انتشارات اسلامی.
- مطهری، مرتضی. ۱۳۷۸ش، **انسان کامل**، قم: صدرا.
- مکارم شیرازی، ناصر و دیگران. ۱۳۷۴ش، **تفسیر نمونه**، تهران: دار الکتب الاسلامیه.
- ملاصدرا، صدرالدین محمد بن ابراهیم شیرازی. ۱۳۶۱ش، **تفسیر القرآن الکریم**، قم: بی تا.
- میبدی، ابوالفضل رشیدالدین. بی تا، **کشف الأسرار و عدة الأبرار**، تهران: انتشارات امیرکبیر.

پایان نامه‌ها

- جاویدان، تقی. ۱۳۷۲ش، «**روش‌های هدایتی قرآن کریم**»، پایان نامه کارشناسی ارشد علوم قرآنی و حدیث، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس.

Bibliography

The Holy Quran

- Anis, Ebrahim et al. (1371). *Almaejam Alwasit*. Translator Mohammad Bandar Rigi, Qom: Islamic Publications
- Boroujerdi, Seyed Hossein (1386 AH). *Shia jurisprudential sources (comprehensive translation of al-Shi'a verses)*. Tehran: Farhang-E-Sabz
- Tajdini, Ali (1381). *The everlasting culture of Almizan*. Tehran: Mohajer
- Teflisi, Abolfazl (558 AH). *Fundamentals of the Quran*, translated by Mehdi Mohaghegh. Tehran.
- Tijani Samaavi, Muhammad (1369). *Then I was guided*. Translated by Mohammad Jawad Mehri. Qom: Islamic Teachings Foundation.
- Javidan, Taghi (1372). *Guidance methods of the Holy Qur'an*. Master's thesis of Quranic and Hadith Sciences of Faculty of Humanities at Tarbiat Modares University.
- Jafari, Mohammad Taghi (1359). *Translation and commentary on Nahj al-Balaghah*, Tehran: Islamic Culture Publishing Office.
- Jafari, Mohammad Taghi (1392). *Movement and evolution from the point of view of the Quran*.
- Javadi Amoli, Abdullah (1370). *The mission of the Holy Qur'an*. Tehran: Raja Cultural Publishing.
- Javadi Amoli, Abdullah (1367). *Guidance in the Qur'an*. Tehran: Raja Cultural Publishing.
- Hojjati, Mohammad Bagher (1361). *Research in the history of the Holy Qur'an*. Tehran: Islamic Culture Publishing Office.
- Harrani, Abou Mohammad Hassan ibn Ali ibn Hussein Shabate (7631). *Taht Aleuqul Ean Al Alrasul*. Translated by Ahmad Haysi, Tehran: Amir Kabir Publishing Institution.
- Khalil Jar (1973). *Larous culture*. Translator Hamid Tabibian, Tehran: Amir Kabir Publications.
- Dekhoda, Ali Akbar (1377). *Dekhoda dictionary*. Tehran: Dekhoda Dictionary Institution.
- Sajjadi, Seyyed Ja'far (1338). *Dictionary and Terms of Philosophy*, by Hessameddin Ghahari, Tehran.
- Sarmad, Zohreh (1389). *Research Methods in Behavioral Sciences (Twentieth Edition)*. Tehran: Agah Publication.
- Shariati, Mohammad Taghi (1365). *New Commentary*, Tehran: Islamic Culture Publishing Office.
- Taleghani, Mahmoud (1348). *Radiation from the Qur'an*, Tehran: Sahami Enteshar Co.
- Tabatabaee, Seyed Mohammad Hossein (1374). *Translation of Tafsir Al-Mizan, Fifth volume*, Qom: Islamic Publications.
- Tabresi, Fazl ibn Hassan (1349). *Majmae Abayan*. Beirut Al-Arabi: Kermani, Mohammad, Mesbah Al-Aurowah, Translated by Badie Alzaman Forouzanfar, University of Tehran.
- Allameh Tabrsei, Fazl ibn Hasan (1361). *Majmae Albayan Fi Tafsir Alquran*, Translated by Translators, Tehran: Farahani Publications.
- Ghaemi, Ali (1364). *Recognition, guidance and education*. Tehran: Amiri Publications.
- Ghorashi, Ali Akbar (1361). *Lexicon of Quran*. Tehran: Payam Publications.
- Mohaghegh, Mohammad Bagher (1346). *A sample of Evidence in The Fall Dignity of the Verses*, Tehran: Islamic Publications.
- Mohaghegh, Mohammad Bagher (1364). *Interpretation of Almuhaqiq Limualaf Almuhaqiq*, Tehran: Islamic Publications.
- Motahari, Morteza (1378). *Perfect human*. Qom: Sadra

- Makarem Shirazi, Nasser and others (1374), Tafsir Nemooneh. Tehran: Dar al-Kitab al-Islamie.
- Mulla Sadra, Sadr al-Din Muhammad ibn Ebrahim Shirazi (1361). Tafsir Al-Quran al-Kareem. Qom.
- Meybodi, Abolfazl Rashid al-Din (520 AH). Kshf Al'asrar Waedat Al'abrar. Tehran: Amir Kabir Publications.
- Ibn Abi al-Hadid, Abdul Hamid (1404 AH). Description of Nahj al-Balaghah. Qom: Ayatollah Marashi Library.
- Ibn Athyr, Mubarak ibn Muhammad, Alnahayih Fi Ghurayb Alhadith. Ganjineh Revayat Nour Software.
- Ibn Faris, Abolhassan Ahmad (1404 AH). Maejam Maqayis Allaghah. Qom: School of Ala'lam al-Islam.
- Abu Nasr al-Jawhari (1407). Alsaah Taj Allughat W Sahah Alearabiih. Beirut: Dar Aleilm Lilmalayin.
- Hor Amlli, Muhammad ibn Hasan ibn Hussain (2041 AH). Wasayil Alshiyeh 'ilaa Tahsil Masayil Alsharieih. Tehran: Mokhtbat al-Islamieh.
- Razi, Abu al-Fitouh (2010). Interpretation of ruh aljanan w ruh aljannan. Tehran: al-Islamieh.
- Raghib Isfahani, Hussein ibn Muhammad (1416 AH). Mufradat Alfaz Quran, Beirut: Dar al-Alam.
- Zarkashi, Muhammad (1408 AH). Al-Burhan Fi Olum al-Quran, by the effort of Mohammad Abolfazl Ebrahim, Beirut.
- Zamakhshari, Mohammed bin Omar (1856). alkishaf ean haqayq ghuamiz altanzil waeyun alatawil fi wujuh altaawil., Beirut: Arabic Book House.
- Seyvati, Jalal al-Din (1141 AH). Al-Taqaan fi Olum al-Quran. Qom: Zahedi
- Sheikh Sadukh Abu Jafar, Muhammad bin Ali ibn Husayn ibn Musa bin Babuye Qomi (2631). Emali. Beirut: Alaami.
- Sahib, Ismail ibn Ebad (1414 AH). almuhit fi allughah. Beirut: Alam Alketab.
- Tabari, Mohammed bin Jarir (1321 AH). Jame al-Bayan fi Tafsir Al-Quran. Beirut: Dar Al-Ketab Elmieh.
- Tarihi, Fakhreddin (1265). Majmae Al-Bahrain. Publications of Maktabat Almortadawih.
- Tusi, Ibn Ja'far Muhammad ibn Hasan (1409). Altabiaan fi Tafsir Al-Quran. Beirut: Darahiyat Altarat al-Arabi.
- Motaghi Hindi, Ali ibn Hessamuddin (975 AD). kanz alemal fi sinan al'aqwal wal'afeal. Beirut: Muasasat Alrisalih.